

Re-evaluation of Interpretive Aspects of the Exception Pertaining to Abraham in Verse 4 of Surah Al-Mumtahanah

Hamidah Lohrasbi Dashtaki¹ / Mohammad Mahdi Ajilian Mafogh²

1. PhD student of Quran and Hadith Sciences, Shiraz University, Shiraz. Iran.
lohrasbi8020@gmail.com

2. Assistant Professor of Quran and Jurisprudence Department,
Shiraz University, Shiraz. Iran (corresponding author) *majilian@shirazu.ac.ir*

Abstract Info	Abstract
<p>Article Type: Research Article</p> 	<p>Islamic scholars have mentioned about the Qur'anic phrase "except the saying of Abraham to his father, 'I will surely seek forgiveness for you'" in verse 4 of Surah Al-Mumtahina three aspects: (1) that exceptional article "Ella" therein is a connected one and what is excepted is exemplarity of Abraham; (2) that "Ella" here is an interrupted exception, and what is excepted is detesting (of Abraham from...); and (3) that "Ella" is like previous one (interrupted one) but the phrase is parenthetical and excepted one, which refers to the time of detesting. This research uses the analytical-critical method, by examining and criticizing all three aspects, favors the third aspect finally. According to result of this research, Abraham's behavior toward his uncle Azar has two stages: the stage before knowing surely that he (his uncle) is disbeliever. And the second one, after knowing assuredly that he is disbeliever, which disassociating of Abraham from his is in the second stage, and be deduced from "When they said to their people, Indeed, we disassociate from you and whatever you worship other than Allah." Conversely, in first stage, seeking forgiveness for disbeliever is not only permitted but is as a duty, as he still retained his uncle's guidance and return from disbelief, as Abraham when has hope for his uncle to be guided promised him to seek forgiveness for him. The exception in the Surah Al-Mumtahina also refers to this time. According to that the verse is unconditional, others can also seek forgiveness for disbelievers whom hope that be guided, whether their family or non-family. According to this, Abraham is a sample and can be followed by all human being in all aspects.</p>
<p>Received: 2023.09.21</p> <p>Accepted: 2024.06.01</p>	
<p>Keywords</p>	<p>Surah Al-Mumtahina verse 4, exceptional clause in verse 4, Abraham as an exemplar, seeking forgiveness from Abraham, Abraham's detest from.</p>
<p>Cite this article:</p>	<p>Lohrasbi Dashtaki, H., Ajilian Mafogh, M.M. (2024). Re-evaluation of Interpretive Aspects of the Exception Pertaining to Abraham in Verse 4 of Surah Al-Mumtahanah. <i>Scientific Journal Commentary Studies</i>. 15 (2), 157-177. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.115</p>
<p>DOI:</p>	<p>https://doi.org/10.22034/15.58.115</p>
<p>Publisher:</p>	<p>Islamic Maaref University, Qom, Iran.</p>

Introduction

There are different opinions about the exception in, verse 4 of Surah Al-Mumtahanah, particularly the phrase “except for the statement of Abraham to his father,” among the commentators: Some of them say that it is a “connected one” and what is excepted is exemplarity of Abraham ; others see it as interrupted one and say that what is excepted is “to detest”; and few of the researcher in field of Quranic studies by knowing the Exception as interrupted one, see the phrase “when they said to their people, indeed we are reluctant from you” as a parenthetical clause. This research by evaluating the evidence of the three aspects answers these questions: what is the Excluded and exempted in verse 4 of Surah Al-Mumtahanah “except saying of Abraham to his father, I surely will seek forgiveness for you”? What is the interpretative result of each of these aspects regarding the verse? The authors in this research, by examining and criticizing the arguments of each of these three aspects, present the reasons for preferring the third (chosen) aspect.

Methodology

This research has been done in critical-analytical methodology. At first, opinions of two groups of commentators (whether Shiite or Sunni) has been extracted and explained , so by examining and criticizing the view and evidences of each one of them, the reasons of third aspect which is the preferred and chosen one, has been mentioned. This study reviews classical and contemporary commentaries,

Discussion

Group of commentators consider the exception relating to Abraham in the fourth verse of the Surah Al-Mumtahanah as connected one, and believe that what is excepted in it is exemplarity status of Abraham; That is, Abraham is a model in all his attributes and actions, except in the matter of asking forgiveness for his father. There are two possibilities In this regard: The first one is: incorrectness of Abraham's act about asking forgiveness for the polytheist; and the second is: specificity of Abraham's condition, because of the promise he made to his uncle, and these conditions are not generalizable for others. But we can say in examining these two that, the first possibility is not consistent with the infallibility of the prophets and the personality traits of Abraham(A) in the Quran. The second possibility has no reason to be specified to Abraham in the Quran.

Another group of commentators consider the exception to be interrupted one and see the excluded phrase as "to detest and disconnection" of Abraham and his companions from the polytheists. In this possibility, even interrupted exception is preferred, but by accepting the excluded part as "to detest", is not consistent with the context of the verse, which refers to the words of Abraham and his companions which is unconditional.

The third group and few contemporary commentators believe that the exception is interrupted due to the lack of a similitude between the promise for asking forgiveness and "detest" so they have the same idea which second group had. But they see the phrase “except the saying of Abraham to his father, I will surely seek forgiveness for you” as parenthetical and that its excluded part of it is the phrase "when they Said to their people:" We detest you and What you worship instead of Allah"; That is, the verse

mentions the time of expressing the detest by Abraham and his companions and brings Abraham's forgiveness for his uncle in a separate sentence to show that these two Abraham's behaviors are not related to the same time period. In addition of above mentioned reasons about examining and criticizing of two first aspects, we can mention verse 114 of the surah of Repentance (Al-Tawbah) which indicate that "to detect" needs time and gradually happens as confirmation for them. In fact, Ibrahim's behavior toward Azar has two stages: once when Abraham did not have any knowledge of the polytheism of Azar, and another one is after Azar insisted on disbelief and Abraham(A) knew that he is the enemy of Allah, so he detest from him. Accordingly, it can be said that the beginning of the fourth verse of Surah Al-Mumtahanah, is about the second stage, that is, after knowing his polytheism, and exceptional phrase indicates the time before it.

Findings

According to this, Abraham's detest from Azar is in stage of knowing Azar's disbelief certainly, which can be deduced from the phrase "when they said to their people:" We detest you and what you worship instead of Allah". In contrast, seeking forgiveness for the disbelievers before being clear that they insist on their disbelief is not only permitted but is a duty too. And it is not permissible to detest from them, and it is not exclusive to Abraham. According to this, Abraham is a model for humanity in all his deeds, including asking forgiveness for his unbelieving uncle.

References

- *The Qur'an*.
- Ibn Shaher Ashub, Muhammad ibn Ali (1949 AD). *Mutashabih al-Qur'an wa Mukhtalafuh* [Ambiguous and Diverse in the Qur'an]. Qom: Bidari Publications. (In Arabic)
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (1984). *Al-Tahrir wa Al-Tanwir* [the writing and Enlightenment]. Tunis: Dar al-Tunisia for Publishing. (In Arabic)
- Ibn Atiyyah, Abdulhaq ibn Ghalib (1992 AD). *Al-Muharrar al-Wajiz fi Tafsir al-Kitab al-Aziz* [The Concise written about interpretation of the Noble Book]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Ibn Faris, Abu al-Husayn Ahmad (1978 AD). *Mu'jam Maqayis al-Lughah* [Dictionary for Language Measurements]. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
- Ibn Kathir, Ismail ibn Umar (1991 AD). *Tafsir al-Qur'an al-Azim* [Interpretation of the Great Qur'an]. Beirut: Dar al-Ma'rifah. (In Arabic)
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram (1993 AD). *Lisan al-Arab* [The Language of the Arabs]. Beirut: Dar al-Sadir. (In Arabic)
- Al Erbeli, Ali ibn Isa (1961 AD). *Kashf al-Ghummah fi Ma'rifat al-A'immah* [The Revelation of Distress in the Recognition of the Imams]. Tabriz: Bani Hashemi. (In Arabic)
- Al-Alusi, Shihab al-Din (1994 AD). *Ruh al-Ma'ani fi Tafseer al-Qoran al-A'zeem wa al-Sab' al-Mathani*, The Spirit of Meanings in Commentary of Quran and Seven Repeated. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
- Thaqafi, Ibrahim ibn Muhammad (2003 AD). *Al-Gharat* [The Raids]. Qom: Dar al-Kitab al-Islami. (In Arabic)
- Jazairi, Abu Bakr (2003 AD). *Aysar al-Tafasir li Kalam al-A'liyy al-Kabir* [The

- Easiest commentaries of the word of the Exalted the Great]. Medina: Maktabat al-Ulum wa al-Hikam. (In Arabic)
- Javadi Amoli, Abdullah (2018/3/3). *Collection of lectures on interpretation*. (In Persian)
 - Jawhari, Ismail ibn Hammad (1986 AD). *Sahih Taj al-Lughah wa Sahih al-Arabiyyah* [The Correct one from Crown of Language and Arabic Correctness]. Beirut: Dar al-Ilm. (In Arabic)
 - Burusavi, Ismail Haqqi. *Tafsir Ruh al-Bayan* [The Exegesis of Explanation Spirit]. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
 - Daruza, Muhammad Izzat (1963 AD). *Al-Tafsir al-Hadith* [The Modern Interpretation]. Cairo: Dar Ihya Kutub al-Arabiyyah. (In Arabic)
 - Abu al-Futuh al-Razi (1997 AD). *Rawd al-Jinan wa Ruh al-Jinan fi Tafsir al-Qur'an* [The Garden of Souls and Spirit in Exegesis of Quran]. Mashhad: Astan Quds Razavi. (In Persian)
 - Fakhr al-Din al-Razi, Muhammad ibn Umar (1999 AD). *Mafatih al-Ghayb* [The Keys of the Unseen]. Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi. (In Arabic)
 - Raghib al-Isfahani, Husayn ibn Muhammad (1991 AD). *Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an* [The Vocabulary of the Rare Qur'anic Words]. Damascus: Dar al-Qalam. (In Arabic)
 - Rashid Rida, Muhammad (1990). *Al-Manar* [The Source of Light]. Cairo: Egyptian General Organization. (In Arabic)
 - Zabidi, Murtada (1993 AD). *Taj al-Arus min Jawahir al-Qamus* [The Crown of the Bride from the Jewels of the Lexicon]. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
 - Badr al-Din al-Zarkashi (1956 AD). *Al-Borhan fi U'lum al-Qur'an* [The Proof in Qur'anic Sciences]. Cairo: Dar Ihya Kutub al-Arabiyyah. (In Arabic)
 - Zamakhshari, Mahmud ibn Umar (1986 AD). *Al-Kashaf fi Bayan Haqayiq Ghawamid al-Tanzil* [The Discoverer in Explanation of the Ambiguous Truths of the Revelation]. Beirut: Dar al-Kutub al-Arabiyyah. (In Arabic)
 - Zamakhshari, Mahmud ibn Umar (1998 AD). *Asas al-Balaghah* [The Foundation of Eloquence]. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (In Arabic)
 - Subhani, Ja'far (1963 AD). *Manshur Jawid* [The Eternal Charter]. Qom: Imam Sadiq Institute.
 - Subhani, Ja'far (1999 AD). *Mafahim al-Qur'an* [Concepts of the Qur'an]. Qom: Imam Sadiq Institute. (In Persian)
 - Sayyid Qutb, Ibrahim (1991 AD). *Fi Zilal al-Qur'an* [In the Shades of the Qur'an]. Beirut: Dar al-Shuruq. (In Arabic)
 - Al-Suyuti, Jalal al-Din. *Al-Durr al-Manthur* [The Scattered Pearls]. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
 - Al-Shanqiti, Muhammad Amin (1994 AD). *Adwa' al-Bayan fi Idah al-Qur'an bil-Qur'an* [The Lights of Expression about Explanation of the Qur'an by the Qur'an]. Beirut: Dar al-Fikr. (In Arabic)
 - Al-Shawkani, Muhammad ibn Ali (1993 AD). *Fath al-Qadir* [The Victory of the All-Powerful]. Beirut: Dar al-Kalim al-Tayyib. (In Arabic)
 - Sobhi Salih (1954 AD). *Nahj al-Balagha* [The Way of Eloquence]. Qom: Islamic Research Center. (In Arabic)
 - Al-Saduq, Muhammad ibn Ali (1975 AD). *Kamal al-Din wa Tamam al-Ni'ma* [The Perfection of Religion and the Completion of Grace]. Tehran: Islamiyeh. (In Arabic)

- Tabataba'i, Sayyid Muhammad Husayn (1994 AD). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* [The Balance in Qur'anic Interpretation]. Qom: Ismailiyan. (In Arabic)
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (1994 AD). *Majma al-Bayan li Ulum al-Qur'an* [The Collection of Expressions about the Sciences of the Qur'an]. Beirut: Alami Institute. (In Arabic)
- Tabarsi, Fadl ibn Hasan (2000 AD). *Jawami al-Jami* [The Assemblies of the Assembled]. Qom: Islamic Publication Office. (In Arabic)
- Al-Tabari, Muhammad ibn Jarir (1999 AD). *Jami al-Bayan fi Ta'wil Ay al-Qur'an* [The Comprehensive Collection on the Interpretation of the Qur'anic Verses]. Beirut: Al-Risalah Foundation. (In Arabic)
- Al-Torayhi, Fakhr al-Din ibn Muhammad (1955 AD). *Majma al-Bahrayn* [The Point of Encounter of the Two Seas]. Tehran: Murtadha. (In Arabic)
- Tantawi, Muhammad Sayyid (1997). *Al-Tafsir al-Wasit* [The Moderate Interpretation]. Cairo: Nahdat Misr. (In Arabic)
- Al-Tusi, Muhammad ibn al-Hasan. *Al-Tebyan fi Tafsir al-Qur'an* [The Explanation in the Interpretation of the Qur'an]. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (In Arabic)
- A'lam al-Huda, Ali ibn al-Husayn (2008 AD). *Nafa'is al-Ta'wil* [The Precious Interpretations]. Qom: Alam Foundation. (In Arabic)
- Al-Ayyashi, Muhammad ibn Maso'ud (1960 AD). *Kitab al-Tafsir* [The Book of Interpretation]. Tehran: Al-Ilmi Press. (In Arabic)
- Fayz Kashani, Muhammad Mohsen (1954 AD). *Al-Safi fi Tafsir al-Qur'an* [The Clear in the Interpretation of the Qur'an]. Tehran: al-Sadr Library. (In Arabic)
- Al-Qurtubi, Shams al-Din (1964 AD). *Al-Jami` li Ahkam al-Qur'an* [The Comprehensive rules of Quran]. Cairo: Egyptian Book House. (In Arabic)
- Al-Majlisi, Muhammad Baqir (1982 AD). *Bihar al-Anwar al-Jame'a le Dorar Akhbar Aema al-Athar* [The Seas of Lights Container of Pearls of Traditions of Purified Imams]. Beirut: Al-Wafa Foundation. (In Arabic)
- Al-Modarresi, Sayyid Muhammad Taqi (2008 AD). *Min Huda al-Qur'an* [From the Guidance of the Qur'an]. Beirut: Al-Qari House. (In Arabic)
- Al-Mufid, Muhammad ibn Muhammad (1992 AD). *Al-Irshad* [The Guidance]. Qom: Sheikh Mufid Congress. (In Arabic)
- Makarem Shirazi, Naser et al. (1954 AD). *Tafsir Nemouneh* [The Exemplary Exegesis]. Tehran: Islamic Books Publishing. (In Persian)

إعادة قراءة الوجوه التفسيرية للاستثناء المتعلق بإبراهيم عليه السلام

في الآية الرابعة من سورة الممتحنة

حميده لهراسبي دشتكي^١ / محمد مهدي آجيليان مافوق^٢

١. طالبة دكتوراه في قسم علوم القرآن والحديث، جامعة شيراز، شيراز، إيران.

lohrasbi8020@gmail.com

٢. استاذ مساعد في قسم علوم القرآن والفقه، جامعة شيراز، شيراز، إيران (الكاتب المسؤول).

majilian@shirazu.ac.ir

ملخص البحث	معلومات المادة
<p>في تحديد المستثنى منه «إلا» في الآية: «إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَ لَكَ»، تمّ طرح ثلاثة أوجه: الاستثناء المتصل، والمستثنى منه هو كونه قدوة. الاستثناء المنقطع، والمستثنى منه هو التبري. الاستثناء المنقطع على هيئة جملة اعتراضية، والمستثنى منه إشارة إلى زمان التبري. ففي هذا التحقيق، الذي جرى بمنهج تحليلي - نقدي، قام الباحثون بمراجعة وتحليل الأدلة المؤيدة لكل من هذه الأوجه الثلاثة، واختاروا الوجه الثالث. وأظهرت نتائج البحث أن تعامل إبراهيم عليه السلام مع عمه آزر مرّ مرحلتين؛ مرحلة قبل ثبوت كفره بشكل قطعي، وفي هذه المرحلة كان الاستغفار للكافر جائزاً بل واجباً، ولم يكن التبري منه مشروعاً. ولهذا، عندما كان إبراهيم عليه السلام يأمل في هداية عمه وعودته عن الكفر، وعده بالاستغفار والمرحلة الأخرى بعد ثبوت كفره بشكل قطعي، حيث أعلن إبراهيم عليه السلام التبرؤ منه، كما يظهر من إطلاق قوله: «إِذْ قَالُوا لَقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَءُ مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ». فيشير الاستثناء في الآية إلى المرحلة الأولى، وهي فترة الأمل في هداية الكافر، حيث يجوز الاستغفار للكافر في مثل هذا السياق. وبناءً على إطلاق الآية، يمكن لغير إبراهيم عليه السلام أيضاً أن يستغفر للكافرين الذين يأملون في هدايتهم، سواء كانوا من أفراد الأسرة أو من خارجها. فعلى هذا الأساس إبراهيم عليه السلام يُعتبر قدوة للبشرية في جميع أفعاله، بما في ذلك استغفاره لعمه الكافر، عندما كان يرجو هدايته.</p>	<p>نوع المقال: بحث</p> <p>تاريخ الاستلام: ١٤٤٥/٠٣/٠٦</p> <p>تاريخ القبول: ١٤٤٥/١١/٢٣</p>
<p>الآية ٤ من سورة الممتحنة، الاستثناء في الآية ٤، قدوة إبراهيم عليه السلام، استغفار إبراهيم عليه السلام، تبري إبراهيم عليه السلام.</p>	<p>الألفاظ المفتاحية</p>
<p>لهراسبي دشتكي، حميده و محمد مهدي آجيليان مافوق (١٤٤٥). إعادة قراءة الوجوه التفسيرية للاستثناء المتعلق بإبراهيم عليه السلام في الآية الرابعة من سورة الممتحنة. مجلة دراسات تفسيرية. ١٥ (٢)، ١٧٧ - ١٥٧. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.115</p>	<p>الاقتباس:</p>
<p>https://doi.org/10.22034/15.58.115</p>	<p>رمز DOI:</p>
<p>جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.</p>	<p>الناشر:</p>

دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، تابستان ۱۴۰۳، شماره ۵۸

بازخوانی وجوه تفسیری استثناء ناظر به ابراهیم علیه السلام در آیه چهارم سوره ممتحنه

حمیده لهراسبی دشتکی^۱ / محمدمهدی آجیلیان مافوق^۲

۱. دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.

lohrasbi8020@gmail.com

۲. استادیار بخش علوم قرآن و فقه، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران. (نویسنده مسئول)

majilian@shirazu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>نوع مقاله: پژوهشی (۱۷۷ - ۱۵۷)</p> <p>تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۳۰</p> <p>تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۱۲</p>	<p>در تعیین مستثنی منه «الا» در آیه: «إِنَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَ لَكَ» سه وجه بیان شده است: «استثناء متصل و مستثنی منه، اسوه بودن»، «استثناء منقطع و مستثنی منه، تبری جستن» و «استثناء منقطع، جمله معترضه و مستثنی منه، اشاره به زمان تبری جستن». در این پژوهش که با روش تحلیلی - انتقادی انجام شده است، نگارندگان ضمن بررسی و نقد ادله هر یک از وجوه سه گانه، وجه سوم را برگزیده اند. بر اساس نتایج پژوهش، برخورد ابراهیم <small>علیه السلام</small> با عمویش آزر، دو مرحله داشته است؛ مرحله قبل از تبیین قطعی بر کفر و مرحله بعد از تبیین قطعی بر کفر. تبری جستن ابراهیم <small>علیه السلام</small> از عموی کافرش در مرحله اخیر قرار دارد و از اطلاق جمله «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَاءُ مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» به دست می آید. در مقابل در مرحله قبل از تبیین قطعی بر کفر، استغفار برای کافر نه تنها جایز بلکه وظیفه است و تبری از آنان جایز نیست؛ چنان که ابراهیم <small>علیه السلام</small> زمانی که بر هدایت و بازگشت عمویش از کفر امید داشت، به او وعده استغفار داد. استثناء در سوره ممتحنه نیز به این زمان اشاره دارد. با توجه به اطلاق آیه، دیگران نیز با تاسی از ابراهیم <small>علیه السلام</small> می توانند برای کافرانی که به هدایت آنان امید دارند؛ اعم از خانواده یا غیرخانواده، استغفار نمایند. بر این اساس ابراهیم <small>علیه السلام</small> در همه اعمالش، از جمله استغفار برای عموی کافرش، اسوه و الگو برای بشریت است.</p>
واژگان کلیدی	آیه ۴ ممتحنه، استثناء در آیه ۴ ممتحنه، آسوگی ابراهیم <small>علیه السلام</small> ، استغفار ابراهیم <small>علیه السلام</small> ، تبری جستن ابراهیم <small>علیه السلام</small> .
استناد:	لهراسبی دشتکی، حمیده و محمدمهدی آجیلیان مافوق (۱۴۰۳). بازخوانی وجوه تفسیری استثناء ناظر به ابراهیم <small>علیه السلام</small> در آیه چهارم سوره ممتحنه. <i>مطالعات تفسیری</i> . ۱۵ (۲)، ۱۷۷ - ۱۵۷. DOI: https://doi.org/10.22034/15.58.115
کد DOI:	https://doi.org/10.22034/15.58.115
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

بیان مسئله

بر اساس آیه «تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ»^۱، برخی از انبیای الهی به عنوان سرآمدان زمانه خویش و بهترین الگوی یکتاپرستی برای مردم، به صورت ویژه معرفی و با عنوان «اسوه»، در سور مختلف به تبیین ویژگی‌های شخصیتی و رفتاری آنها پرداخته شده است. در قرآن کریم عبارت «اسوه حسنه» در دو مورد استعمال شده است؛ یکی در مورد پیامبر گرامی اسلام ﷺ: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»^۲ و دیگری درباره حضرت ابراهیم ﷺ: «قَدْ كَانَتْ لَكُمْ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ فِي إِبْرَاهِيمَ وَالَّذِينَ مَعَهُ»^۳. در مورد اخیر، حضرت ابراهیم ﷺ و همراهانش برای مؤمنان به عنوان الگویی نیکو (اسوه حسنه) در یکتاپرستی و بیزاری جستن از کفار معرفی شده‌اند. آنچه ابراهیم ﷺ را اسوه نیکو ساخته، برائت از خویشاوندان مشرک و بی‌باکی در این امر و توکل نمودن به خداست. دلیل برائت ابراهیم ﷺ و همراهانش از قومشان، پرستش غیر خداست که باعث بیزاری، دشمنی و کینه ابدی میان آنان است؛ مگر اینکه به خدای یکتا ایمان آورند.

الگو و مقتدا بودن ابراهیم ﷺ در سوره‌های دیگر نیز بیان شده است. در سوره مریم پس از بیان جدال احسن ابراهیم با عمویش برای هدایت او و در نهایت کناره‌گیری از او و قومش به‌خاطر شرکشان، خداوند برای پاداش کارش به او فرزندان نیکو عطا نمود و نبوت را در نسل او گذاشت و نام نیکش را در جهان بلند آوازه قرار داد: «فَلَمَّا اعْتَزَلَهُمْ وَمَا يُعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ وَهَبْنَا لَهُ إِسْحَاقَ وَيَعْقُوبَ...»^۴. در سوره انعام نیز پس از نقل چگونگی مواجهه ایشان با عموی مشرک خود و برهان‌های منطقی که برای آزر بیان می‌کند، خداوند این نحوه محاجه ابراهیم با مشرکان را حجت خویش می‌داند که به او عطا نموده و درجات او را بالا برده است: «وَلِلَّهِ حُجَّتُنَا آتَيْنَاهَا إِبْرَاهِيمَ عَلَى قَوْمِهِ نَرْفَعُ دَرَجَاتٍ مَنْ نَشَاءُ»^۵؛ سپس نام تعدادی از پیامبران از نسل آن حضرت را ذکر نموده و آنان را از برگزیدگان، صالحان و هدایت‌شدگان شمرده است و به پیامبر اسلام دستور می‌دهد به هدایت آنها اقتدا نماید: «أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْتَدِهِ»^۶. همچنین در سوره بقره، حضرت ابراهیم ﷺ را به دلیل موفقیت در امتحانات الهی، به عنوان پیشوا و امام برای مردم معرفی می‌فرماید: «وَإِذِ ابْتَلَى إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا»^۷.

۱. بقره / ۲۵۳.

۲. احزاب / ۲۱.

۳. ممتحنه / ۴.

۴. مریم / ۵۰ - ۴۹.

۵. انعام / ۸۳.

۶. انعام / ۹۰.

۷. بقره / ۱۲۴.

در این میان، عبارت: «إِنَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ» که در آیه چهارم سوره ممتحنه به صورت استثناء در میان آیات دال بر اسوه بودن ابراهیم علیه السلام بیان شده، محل بروز اظهارنظرهای متفاوتی از سوی مفسران گردیده است؛ بدین صورت که گروهی اسوه بودن ابراهیم علیه السلام را مطلق و گروهی دیگر آن را مقید دانسته‌اند. اختلاف نظر اصلی مفسران در عبارت مذکور، در مورد مستثنی منه «أَلَا»، این است که آیا مستثنی از جنس مستثنی منه و استثناء متصل است یا اینکه مستثنی از جنس مستثنی منه نیست و استثناء در آیه منقطع است.

بیشتر مفسران متقدم و برخی از معاصران اهل سنت از جمله طبری،^۱ زمخشری،^۲ فخررازی،^۳ ابن کثیر،^۴ قرطبی،^۵ سیوطی،^۶ آلوسی،^۷ رشید رضا،^۸ شنقیطی،^۹ و عده‌ای از مفسران متقدم و متأخر شیعه از جمله شیخ طوسی،^{۱۰} طبرسی،^{۱۱} ابوالفتوح رازی،^{۱۲} ابن شهر آشوب^{۱۳} و فیض کاشانی^{۱۴} استثناء را متصل و مستثنی منه را «اسوه بودن ابراهیم علیه السلام» دانسته‌اند؛ بدین معنا که ابراهیم در همه افعالش برای شما الگوست؛ جز در این گفته‌اش که به عموی کافرش وعده استغفار داد. طبری در این باره می‌نویسد:

قد كانت لكم اسوه حسنه في ابراهيم و الذين معه في هذه الامور التي ذكرناها من مياينه الكفار و معاداتهم و ترك موالاتهم الا في قول ابراهيم لابييه لا استغفرن لك فانه لا اسوه لكم فيه في ذلك.

در مقابل، گروه دیگری از مفسران شیعه و اهل سنت، از جمله علامه طباطبایی،^{۱۵} دروزه،^{۱۶} مکارم

۱. طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۵۶۷.

۲. زمخشری، الکشاف، ج ۴، ص ۵۱۴.

۳. رازی، مفاتیح الغیب، ج ۲۹، ص ۵۱۹.

۴. ابن کثیر، تفسیر القرآن العظیم، ج ۳، ص ۱۳۰.

۵. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۸، ص ۵۶.

۶. سیوطی، الدر المنثور، ج ۸، ص ۱۲۹.

۷. آلوسی، روح المعانی، ج ۱۴، ص ۲۶۵.

۸. رشیدرضا، المنار، ج ۷، ص ۴۹۷.

۹. شنقیطی، اضواء البیان، ج ۸، ص ۸۵.

۱۰. طوسی، التبیان، ج ۹، ص ۵۸۰.

۱۱. طبرسی، جوامع الجامع، ج ۳، ص ۵۴۵ - ۵۴۴.

۱۲. رازی، روح الجنان و روح الجنان، ج ۱۹، ص ۱۵۷.

۱۳. ابن شهر آشوب، متشابه القرآن و مختلفه، ج ۱، ص ۲۲۳ - ۲۲۲.

۱۴. فیض کاشانی، الصافی، ج ۵، ص ۱۶۲.

۱۵. طباطبایی، المیزان، ج ۱۹، ص ۲۳۱.

۱۶. دروزه، التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول، ج ۹، ص ۲۷۲.

شیرازی،^۱ سبحانی،^۲ استثناء را منقطع و مستثنی منه را «تبری و قطع ارتباط» می‌دانند. سید مرتضی^۳ و ابن عطیه^۴ نیز ابتدا استثنا را متصل گرفته اما منقطع بودن آن را هم محتمل می‌دانند، زیرا وعده استغفار با تبری جستن از یک سنخ نیست؛ از این رو معنای آیه چنین است که آنها از قومشان بیزاری جستند و هرگونه ارتباط با قومشان را قطع کردند؛ جز این سخن ابراهیم علیه السلام که به عمویش گفت برای استغفار می‌کنم. علامه طباطبایی معتقد است با توجه به آیه ۱۱۴ سوره توبه، تبری جازم و قاطع ابراهیم بعد از آن زمانی بوده که به او (آزر) وعده استغفار داده و بعد از آنکه فهمید عمویش دشمن خداست، به طور قاطع از او تبری جسته است: «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ». آیه مورد بحث نیز از همین تبری قاطع خبر می‌دهد و در آخر وعده ابراهیم به عمویش را استثناء می‌کند، پس معلوم می‌شود جمله آخر آیه؛ یعنی جمله استثناء، غیر از جنس جمله مستثنی منه بوده و استثناء منقطع است.^۵

در این میان، گروه سومی از مفسران از جمله ابن عاشور^۶ و علامه جوادی آملی^۷ ضمن اعتقاد به منقطع بودن استثناء، مستثنی منه را عبارت «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَّاءُ مِنْكُمْ» و جمله استثناء را معترضه می‌دانند. نویسنده **التحریر و التنویر** می‌نویسد که این عبارت، جمله معترضه‌ای است که در بین جملات مربوط به تبری جستن آنان و آیه بعد که دوباره اسوه بودن را مطرح می‌کند آمده است و استثنا در آن از نوع منقطع است؛ زیرا وعده استغفار ابراهیم علیه السلام نوعی مدارا با پدرش بود و با تبری جستن مغایر است و استثناء، استدراک از عبارت «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَّاءُ مِنْكُمْ» است که شامل براءت جستن ابراهیم نیز می‌شود.^۸

پژوهش حاضر، با روش تحلیلی - انتقادی و با هدف تبیین و ارزیابی ادله هر یک از وجوه تفسیری سه گانه، به سؤالات زیر پاسخ می‌دهد:

استثنای مطرح شده در آیه چهارم سوره ممتحنه، استثناء از چه چیزی است؟ نتیجه تفسیری تعیین هر یک از وجوه سه گانه نسبت به آیه چیست؟

۱. مکارم شیرازی، **تفسیر نمونه**، ج ۲۴، ص ۳۱.

۲. سبحانی، **منشور جاوید**، ج ۷، ص ۵۱.

۳. علم الهدی، **تفسیر الشریف المرتضی المسمی ب: نفائس التأویل**، ج ۲، ص ۴۱۵.

۴. ابن عطیه، **المحرر الوجیز**، ج ۵، ص ۲۹۵.

۵. طباطبایی، **المیزان**، ج ۱۹، ص ۲۳۱.

۶. ابن عاشور، **التحریر و التنویر**، ج ۲۸، ص ۱۴۵.

۷. جوادی آملی، **درس تفسیر**، ۱۳۹۶/۱۲/۱۲.

۸. ابن عاشور، **التحریر و التنویر**، ج ۲۸، ص ۱۴۵.

این پژوهش تلاش می‌کند تا دیدگاه‌های مفسران فریقین درباره استثناء در آیه شریفه را به صورت دقیق تبیین نماید و با بررسی تفاوت معنای ایجاد شده در هر وجه، با استفاده از سایر آیات قرآن و روایات وجه صحیح را انتخاب کند و پاسخ مناسبی به سؤالات فوق دهد. خاطر نشان می‌شود جهت بررسی دقیق‌تر آرای مفسران و اینکه احتمالات مطرح شده در این آیه، به چه میزان ممکن است تحت تاثیر تورات و یا اسرائیلیات باشد، به منابع عهدینی مراجعه؛ اما با کلید واژه «استغفار» ناظر به ابراهیم علیه السلام یا موضوع تبری جستن ابراهیم علیه السلام از عمومی کافرش، مطلبی یافت نشد.

پیشینه تحقیق

برخی از آثار و مقالاتی که به آیه چهارم سوره ممتحنه پرداخته‌اند، صرفاً بر واژه «اسوه» متمرکز بوده و در مورد استثنای مطرح شده در آیه مطلبی بیان نکرده‌اند؛ برای مثال، پاکتچی (۱۳۸۸) در مقاله «آغاز دعوت ابراهیم علیه السلام در قرآن و مقایسه آن با منابع یهودی - مسیحی»، ضمن صورت‌بندی داستان ابراهیم علیه السلام در قرآن و مقایسه آن با پرداخت‌های یهودی و مسیحی، این داستان را در سه دسته سامان می‌بخشد: دسته اول. داستان قوم ابراهیم و مصائب آن حضرت تا نجات؛ دسته دوم. مناظره با نمرو؛ دسته سوم. داستان استغفار ابراهیم برای عمویش آزر. در تبیین آیات دسته سوم، نویسنده بدون پرداختن جدی به موضوع استثناء در آیه و وجوه دلالتی و التزامی معنا، استثناء را از تبری جستن می‌داند. کامیابی، طارمی‌راد و خالقیان (۱۳۹۷) در مقاله «تأملی در معناشناسی واژه اسوه در قرآن و حدیث»، در مورد آیه چهارم سوره ممتحنه می‌گویند که زمینه آیه مورد بحث این نیست که تأسی به ابراهیم علیه السلام را در همه ویژگی‌هایش به مسلمانان توصیه کند؛ بلکه مقصود آیه این است که تنها مسلمانان را در خصوص بیزاری جستن از قوم مشرک خود ترغیب به تاسی نماید؛ ضمن آنکه وعده استغفار نیز از بحث تبری استثناء شده است. در واقع، این مقاله اسوه بودن ابراهیم علیه السلام را مقید می‌داند و نه مطلق، اگرچه مستثنی منه در آیه را تبری جستن دانسته است.

هراتی اردستانی و میردامادی (۱۴۰۰) در مقاله «چرایی منع از استغفار برای مشرکان، کفار و منافقان در قرآن کریم»، ضمن بیان آیاتی که پیامبران را از استغفار برای مشرکان نهی کرده، معتقدند در آیه چهارم سوره ممتحنه، خداوند حضرت ابراهیم علیه السلام را الگو برای مسلمانان معرفی می‌کند؛ اما یک مورد را استثنا کرده است؛ یعنی همه رفتارهای ابراهیم را الگو قرار دهید، جز این را که به سرپرست خانواده‌اش وعده داد برایش استغفار کند. روشن است که در این مقاله مستثنی منه، تأسی و اسوه بودن است.

در مقالات نامبرده، نگارندگان ضمن برگزیدن یکی از دو وجه «استثناء از اسوه بودن» یا «استثناء از تبری جستن»، شواهدی را برای اثبات وجه مختار خود بیان کرده‌اند. وجه تمایز پژوهش حاضر این است

که علاوه بر بررسی مستقل استثنای مطرح شده در آیه چهارم سوره ممتحنه و بررسی دیدگاه‌ها و ادله آنها در مورد مستثنی منه، ضمن بررسی و نقد ادله قائلین به هر یک از وجوه سه‌گانه، دلایل ترجیح وجه برگزیده را که در مقالات دیگر به آن پرداخته نشده است، ارائه می‌نماید.

اسوه و اسوه بودن در قرآن

اسوه و اسوه از ریشه «ا س و» به معنای مداوا و اصلاح،^۱ صبر و آنچه مایه آرامش و تسلی اندوهگین شود،^۲ آمده است. با توجه به ریشه لغت، اسوه به ارمغان آورنده نوعی صبر، آرامش و آمادگی روحی جهت تحمل دردها و مصیبت‌هاست و به معنای کسی است که شخص با تأسی به وی سختی کار یا درد خود را کاهش می‌دهد؛^۳ چنان که رسول خدا ﷺ به امیرالمؤمنین ﷺ در مورد صبر بر مصائب سنگین بعد از خود فرمودند: «فانک منی بمنزله هارون من موسی و لک بهارون اسوه حسنه اذا استضعفه قومه و کادوا یقتلونه فاصبر لظلم قریش ایاک».^۴ امام حسین ﷺ نیز در کربلا برای تسلی اطرافیان فرمود: «لی و لکل مسلم برسول الله اسوه».^۵ این تبعیت و اقتداء سپس تعمیم یافته و به معنای قدوه، مقتدا و خصلتی که انسان بدان، لایق مقتدایی و پیشوایی گردد^۶ به کار رفته است. طریحی می‌گوید: «قوله اسوه حسنه هی بکسر الهمزة و ضمها: القدوة ای اتمام و اتباع»؛^۷ چنان که امام علی ﷺ در سفارش به والی مصر فرمود: «انصح لمن استشارک و اجعل نفسك اسوه لقریب المسلمین و بعیدهم»^۸ و در حدیثی از امام هادی ﷺ آمده است: «فان لنا بالرسول اسوه کاتوا یا کلون و یشربون و یمشون فی الاسواق».^۹ راغب نیز گفته است اسوه مانند قدوه، آن حالتی است که انسان به هنگام پیروی از دیگری به خود می‌گیرد؛ چه خوب و چه بد؛ و به همین دلیل در قرآن با وصف «حسنه» آمده تا نشان دهد الگوی نیکوست.^{۱۰}

در فرهنگ اسلامی، اسوه به معنای پیروی نیک و سودمند است و کاربرد آن در روایات بدون وصف حسنه در پیروی از الگوهای شایسته، می‌تواند گواه بر این معنا باشد. از آنجا که خداوند هدایت انسان‌ها را

۱. ابن فارس، *مقاییس اللغة*، ج ۱، ص ۱۰۵.

۲. جوهری، *صحاح تاج اللغة و صحاح العربیة*، ج ۶، ص ۲۲۶۸؛ ابن منظور، *لسان العرب*، ج ۱۴، ص ۳۶ - ۳۵.

۳. زبیدی، *تاج العروس*، ج ۱۰، ص ۱۷.

۴. صدوق، *کمال الدین و تمام النعمه*، ج ۱، ص ۲۶۴.

۵. مفید، *الارشاد*، ج ۲، ص ۹۴؛ مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۴۵، ص ۳.

۶. زمخشری، *اساس البلاغة*، ج ۱، ص ۲۸.

۷. طریحی، *مجمع البحرین*، ج ۱، ص ۷۶.

۸. ثقفی، *الفارقات*، ج ۱، ص ۱۵۸.

۹. اربلی، *کشف الغمّه*، ج ۲، ص ۳۸۸.

۱۰. راغب، *المفردات*، ص ۷۶.

بر خود لازم دانسته «إِنَّ عَلَيْنَا لَلْهُدَى»^۱ برای نشان دادن مسیر هدایت، افراد ره‌یافته و هدایت شده را به‌عنوان اسوه معرفی نموده است. هر چند در قرآن کریم واژه «اسوه»، فقط در مورد رسول گرامی اسلام صلی الله علیه و آله و حضرت ابراهیم علیه السلام استعمال شده است، اما در برخی آیات واژه‌های نزدیک و مرتبط با اسوه در مورد ایشان و افراد دیگر به‌کار رفته است. از جمله: واژه «اقتدا»^۲ که از امر نمودن پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله به آن تأسی فهمیده می‌شود؛ واژه «اتباع»^۳ که شرط حب خداوند را تبعیت از پیامبر صلی الله علیه و آله می‌داند؛ واژه «امام»^۴ که در مورد حضرت ابراهیم علیه السلام و سایر انبیا علیهم السلام به‌کار رفته است و به مقتدا و پیشوا بودن آنان اشاره دارد؛ همچنین مواردی که خداوند افرادی مانند همسر فرعون و مریم را به‌عنوان «مثل»^۵ برای مؤمنان معرفی می‌کند. بررسی تاریخ زندگانی این افراد نشان می‌دهد که همه آنها انسان‌هایی پاک و سرآمد روزگار خویش بوده‌اند و در زندگی هیچ کدام از آنها نقطه منفی و تاریک وجود ندارد. روشن است که اگر چنین نباشد و این افراد به‌عنوان الگو معرفی شوند با غرض هدایت در تعارض است؛ به همین دلیل شرط اسوه بودن در قرآن کریم، عصمت از گناه، خطا و اشتباه دانسته شده است.

بررسی وجوه تفسیری استثناءِ ناظر به ابراهیم علیه السلام در آیه چهارم سوره ممتحنه

وجه اول: استثناء از اسوه بودن

چنان‌که گذشت بسیاری از مفسران متقدم و متأخر شیعه و اهل سنت، استثناءِ ناظر به ابراهیم علیه السلام در آیه چهارم سوره ممتحنه را متصل و مستثنی‌منه را اسوه بودن ابراهیم علیه السلام می‌دانند؛ بدین معنا که ابراهیم علیه السلام در همه اوصاف و افعالش برای شما الگوست؛ جز در موضوع استغفار کردن برای پدرش. زمخشری در این باره می‌نویسد:

اگر بگوییم عبارت «إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ» از چه چیزی استثناء شده است؟ پاسخ می‌دهم: از عبارت «إِسْوَةٌ حَسَنَةٌ»، زیرا خداوند از سرمشق نیکو بودن ابراهیم و همراهان او، سخن آنان را اراده کرده است؛ گفتاری که پیروی از آن لازم است و چون سنتی الهی، آنها بدان عمل می‌کنند.^۷

۱. لیل / ۱۲.

۲. انعام / ۹۰.

۳. آل عمران / ۳۱.

۴. بقره / ۱۲۴.

۵. انبیا / ۷۳.

۶. تحریم / ۱۲ - ۱۱.

۷. زمخشری، *التشاف*، ج ۴، ص ۵۱۴.

نظر شیخ طوسی در این باره چنین است:

ای فلا تقتدوا به فیه فان ابراهیم علیه السلام انما استغفر لایبیه علی موعده وعدھا ایاہ لان ایاہ کان وعده بالایمان فوعده ابراهیم بالاستغفار فلما اظهر له الایمان استغفر له ابراهیم فی الظاهر فلما تبین له انه عدو لله و عرف ذلک من جهتہ تبرأ منه.^۱

ابن شهر آشوب در این باره چنین گفته است:

وجه استثنائه لایبیه من جمله ما امر الله تعالی بالتاسی فیه انه لو اطلق الکلام لأوهم الامر بالتاسی به فی ظاهر الاستغفار للكفار فاستثناء الاستغفار من جملا الکلام لهذا الوجه.^۲

فیض کاشانی در این باره می‌نویسد:

استثناء من قوله اسوه حسنه فان استغفاره لایبیه الکافر لیس مما ینبغی ان تأتسوا به فانه کان لموعده وعدھا ایاہ کما سبق فی سورة التوبه.^۳

رشید رضا نیز معتقد است از آنجا که وعده ابراهیم علیه السلام به عمومی مشرکش مسئله شاذی بود که علت خاصی داشت، خداوند آن را از تاسی نمودن استثنا کرد.^۴

بررسی و نقد

در بررسی این وجه، سؤالی مطرح می‌شود که آیا امکان دارد فردی که به عنوان اسوه حسنه معرفی شده است، در برخی از کارهای او اسوه نباشد؟ در پاسخ، بعضی از مفسرانی که «اسوه بودن» را مستثنی منه می‌دانند، امر به عدم تأسی به استغفار ابراهیم علیه السلام برای پدرش را نشانه برتری پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله بر سایر انبیا و از جمله ابراهیم علیه السلام می‌دانند؛ زیرا در تأسی به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله به صورت مطلق امر شده است و خداوند در مورد ایشان می‌فرماید: «مَا آتَاكُمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمَا نَهَاكُمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا»^۵؛ درحالی که در تأسی به ابراهیم علیه السلام بعضی از افعالش استثناء شده است.^۶

۱. طوسی، التبیان، ج ۹، ص ۵۸۰.

۲. ابن شهر آشوب مازندرانی، متشابه القرآن و مختلفه، ج ۱، ص ۲۲۳ - ۲۲۲.

۳. فیض کاشانی، الصافی، ج ۵، ص ۱۶۲.

۴. رشیدرضا، المنار، ج ۷، ص ۴۹۷.

۵. حشر / ۷.

۶. قرطبی، الجامع لاحکام القرآن، ج ۱۸، ص ۵۷؛ ابن عطیه، المحرر الوجیز، ج ۱۴، ص ۲۶۵؛ حقی بروسوی، تفسیر روح البیان، ج ۹، ص ۴۷۸.

عده‌ای دیگر معتقدند چون استغفار ابراهیم علیه السلام به‌خاطر وعده‌ای بود که به عمویش داده بود و آن زمان هنوز برایش یقین حاصل نشده بود که او دشمن خداست، مسلمانان نباید در این عمل؛ یعنی در استغفار برای مشرکان به ابراهیم علیه السلام تأسی کنند؛ اما وقتی برایش قطعی شد که او دشمن خداست، از او بیزاری جست.^۱

برخی دیگر گفته‌اند، عده‌ای از مسلمانان گمان می‌کردند احساسات قومی و روابط خویشاوندی موجب استغفار ابراهیم علیه السلام برای عمویش شده است و آنها نیز می‌توانند به تأسی از ابراهیم علیه السلام برای خویشان مشرک خود استغفار نمایند؛ اما آیه ۱۱۳ و ۱۱۴ توبه این شبهه را از ذهن آنان برطرف نمود. سید قطب در این‌باره اشاره می‌کند که بعضی از مسلمانان در استغفار ابراهیم علیه السلام برای عمویش، برای نفوذ عواطف حسبی و احساسات خویشاوندی نسبت به نزدیکان مشرک خود روزه‌ای یافتند. در این زمان، این آیه نازل شد تا حقیقت جایگاه ابراهیم علیه السلام را در استغفار برای عمویش شرح دهد؛ بدین معنا که ابراهیم علیه السلام این سخن را قبل از یقین بر اصرار او بر شرک و درحالی‌که به ایمانش امید داشت، گفت؛ اما وقتی برایش روشن شد که دشمن خداست، از او تبری جست.^۲

بر این اساس، در مورد علت عدم تأسی به ابراهیم علیه السلام دو احتمال متصور است:

یک) صحیح نبودن عمل ابراهیم علیه السلام در استغفار برای فرد مشرک، ولو آن فرد پدر او باشد، چنان‌که در آیه ۱۱۳ سوره توبه آمده است؛

دو) ویژه بودن شرایط ابراهیم علیه السلام به‌خاطر وعده‌ای که به عمویش داده بود؛ چنان‌که در آیه ۱۱۴ سوره توبه آمده است و این شرایط در مورد دیگران قابل تعمیم نیست.

احتمال نخست با اعتقاد به عصمت انبیا و ظاهر آیاتی که در مورد ویژگی‌های شخصیتی ابراهیم علیه السلام در قرآن بیان شده، سازگار نیست. در قرآن کریم، به‌گونه‌ای از حضرت ابراهیم علیه السلام یاد شده است که نشان می‌دهد آن حضرت مورد محبت و عنایت خاص خداوند بوده، به‌طوری‌که نام ایشان ۶۹ بار در ۲۵ سوره قرآن آمده است. قرآن کریم به موضوعاتی از زندگی آن حضرت از قبیل: نبوت، دعوت به توحید، بنای کعبه، تولد فرزندان، ذبح فرزند، امامت و ... پرداخته و رنج و مشقتی که در راه پروردگار متحمل شده به بهترین بیان ستوده است. چگونه ممکن است ابراهیم علیه السلام که در راه مبارزه با شرک و ترویج یکتاپرستی جانش را به خطر انداخته است تا جایی که او را در آتش افکندند،^۳ در برخورد با فرد مشرک مسامحه کند

۱. طبری، جامع البیان، ج ۲۲، ص ۵۶۷؛ زمخشری، الکشاف، ج ۴، ص ۵۱۴؛ طبرسی، مجمع البیان، ج ۹، ص ۴۴۸.

۲. سید قطب، فی ظلال القرآن، ج ۶، ص ۳۵۴۲.

۳. انبیا / ۶۸.

و بدون دلیل برای عموی مشرک خود استغفار نماید؟ تبیین کامل شخصیت و سیره حضرت ابراهیم علیه السلام در این مجال نمی‌گنجد؛ اما برخی از مهم‌ترین ویژگی‌هایی که از ایشان اسوه حسنه ساخته است، در اینجا ذکر می‌شود: او کسی است که با خلوص روی خود را به سمت خدا کرد و هرگز شرک نورزید.^۱ دلش به یاد خدا قوی و مطمئن شد و به ملکوت آسمان‌ها و زمین که خداوند نشان داد، یقین نمود.^۲ او آواه، حلیم و منیب بود.^۳ خداوند او را خلیل خود خواند^۴ و به او علم، حکمت، کتاب، ملک و هدایت ارزانی داشت و هدایت او را در نسلش کلمه باقیه نهاد^۵ و برای او در آیندگان نام نیک قرار داد.^۶ او پدر همه ادیان توحیدی است^۷ و در میان پیروان همه ادیان از چنان شرافتی برخوردار است که هر کدام سعی در انتساب او به دین خود داشتند و خداوند فرمود: «مَا كَانَ إِبْرَاهِيمُ يَهُودِيًّا وَلَا نَصْرَانِيًّا وَلَكِنْ كَانَ حَنِيفًا مُسْلِمًا»^۸ و کسانی به او نزدیک‌ترند که از او تبعیت نمایند.^۹ در آیات ۱۲۰ و ۱۲۱ سوره نحل آمده است: ابراهیم خود یک امت بود، بنده مطیع و فرمانبردار خدا و همواره در خط مستقیم الله و یکتاپرست بود. همواره شکرگزار نعمت‌های الهی بود و در نتیجه این اوصاف مهم، نتایج مهمی به‌دست آورد؛ خداوند او را برای نبوت و ابلاغ دعوتش برگزید و از هرگونه لغزش و انحراف حفظ نمود و به او در دنیا حسنه بخشید؛ «حسنة» به‌معنای وسیع خود، هرگونه نیکی را از مقام رسالت تا نعمت‌های مادی، فرزندان شایسته و ... شامل می‌شود. نیز او را در آخرت از صالحان قرار داد که این امر نتیجه استجاب دعای اوست که فرموده بود: «رَبِّ هَبْ لِي حُكْمًا وَأَلْحِقْنِي بِالصَّالِحِينَ».^{۱۰} پدر بودن برای بسیاری از انبیای الهی، مهم‌ترین امتیازی است که خداوند به او عطا فرموده است و با این امتیاز، مکتب او برای همیشه اسوه و الهام‌بخش امت اسلامی گردید: «ثُمَّ أَوْحَيْنَا إِلَيْكَ أَنْ اتَّبِعْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا».^{۱۱}

درباره احتمال دوم مبنی بر اینکه این موقعیت به دلیل وعده‌ای که به عمویش داده، ویژه ابراهیم علیه السلام

۱. انعام / ۷۹.

۲. بقره / ۲۶۰؛ انعام / ۷۵.

۳. هود / ۷۵ - ۷۳.

۴. نساء / ۱۲۵.

۵. نساء / ۴۱؛ انعام / ۹۰ - ۷۴.

۶. شعرا / ۸۴؛ مریم / ۵۰.

۷. حج / ۷۸.

۸. حج / ۷۸.

۹. آل عمران / ۶۸.

۱۰. شعرا / ۸۳.

۱۱. نحل / ۱۲۳.

بوده است و بقیه نباید به او تأسی کنند، در قرآن کریم هیچ دلیلی بر اختصاص آن به ابراهیم علیه السلام وجود ندارد؛ بلکه به صورت مکرر به پیامبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله دستور به شکیبایی در برابر لجاجت مشرکان می‌دهد که مبدا ناامید شود و از تلاش برای هدایت آنان دست بردارد. به عنوان مثال در آیه ۴۸ سوره قلم که دومین سوره به ترتیب نزول است، خداوند به پیامبر صلی الله علیه و آله دستور می‌دهد که برای حکم پروردگارت صبر کن و مانند یونس علیه السلام نباش. با بررسی آیاتی که در مورد حضرت یونس علیه السلام در چهار سوره قرآن کریم آمده است، می‌بینیم که ایشان به سوی قومی برانگیخته شد و به دلیل عدم توفیق اولیه در هدایت آنان و وعده عذاب الهی، از آنان جدا گشت و سوار کشتی شد و گمان کرد که رسالتش را انجام داده است و خداوند به او سخت نمی‌گیرد؛ اما قومش توبه کردند و عذاب از آنان برداشته شد و حضرت یونس علیه السلام به آن بلیه مبتلا گشت. بنابراین با توجه به آیه ۴۸ سوره قلم که به پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله دستور شکیبایی می‌دهد و از سوی دیگر در سوره ممتحنه، ابراهیم علیه السلام را به عنوان اسوه حسنه معرفی می‌کند، می‌توان چنین برداشت نمود که پافشاری ابراهیم علیه السلام برای اصلاح و هدایت عمومی کافرش و استغفار برای او، نه تنها اشکالی ندارد بلکه امری پسندیده و وظیفه رسالت اوست و همین عمل ایشان نیز قابل تأسی می‌باشد و مسلمانان نیز بر اساس آیه شریفه: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ»^۱ تا زمانی که به اصلاح و هدایت خویشاوندان کافر یا مشرکشان امیدی هست، باید برای اصلاح و ایمان آوردنشان تلاش نمایند.

آیت الله مکارم شیرازی در تفسیر نمونه در نقد احتمال دوم می‌نویسد:

اولاً ابراهیم علیه السلام در همه چیز اسوه بود حتی در این برنامه؛ چرا که اگر همان شرایط آزر در بعضی از مشرکان پیدا می‌شد، اظهار محبت نسبت به او برای جلب و جذب وی به سوی ایمان کار خوبی بود. ثانیاً ابراهیم علیه السلام یک پیامبر معصوم و از انبیای بزرگ و مجاهد بود و همه افعالش سرمشق است. معنا ندارد که این مسئله را استثنا کنیم.^۲

دلیل دیگر در رد احتمال دوم (ویژه بودن شرایط ابراهیم علیه السلام و اختصاص حکم استثناء به او) و مستثنی‌منه بودن اسوه، توجه به ترتیب نزول سوره‌های ممتحنه و توبه است. براساس ترتیب نزول سوره، در زمان نزول آیات سوره ممتحنه، هنوز سوره توبه که در آیه ۱۱۴ آن استغفار ابراهیم علیه السلام را به خاطر وعده‌ای که به آزر داده بود، نازل نشده بود؛ پس چگونه می‌توان دلیل عدم تأسی به ابراهیم علیه السلام را آیه‌ای دانست که هنوز نازل نشده است؟! علاوه بر آن، استغفار برای خویشان مشرک بعد از نزول آیه هم ادامه

۱. تحریم / ۶

۲. مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۴، ص ۳۲.

داشت؛ چنان که در سیره رسول خدا ﷺ آمده است که در مواضع مختلف فرمود: «اللهم اهد قومی فانهم لا یعلمون».^۱ گفتنی است اگرچه آیات سوره توبه در ظاهر برای رفع ابهام از استثناء در سوره ممتحنه است، در عین حال اگر آیات سوره توبه هم نبود، با توجه به ادله عقلی و سیاق آیه، غلبه استثناء بر تبری جستن خواهد بود تا اسوه بودن.

وجه دوم: استثناء از تبری جستن

چنان که گذشت، گروهی دیگر از مفسران فریقین از جمله: علامه طباطبایی،^۲ دروزه،^۳ مکارم شیرازی^۴ و سبحانی^۵ استثناء را منقطع و مستثنی منه آن را «تبری جستن و قطع ارتباط» ابراهیم ﷺ و همراهانش از مشرکان می دانند. مکارم شیرازی در توضیح این وجه می نویسد:

این در حقیقت استثنائی است از مسئله قطع هرگونه ارتباط ابراهیم ﷺ و یارانش با بت پرستان که آن هم دارای شرایط و مصلحت خاصی بود؛ زیرا قراین نشان می دهد ابراهیم ﷺ احتمالاً آمادگی برای ایمان را در عمویش آزر مشاهده کرده بود و به او وعده داد که در پیشگاه خدا برای تو استغفار می کنم و به این وعده خود نیز عمل کرد؛ ولی آزر ایمان نیاورد و هنگامی که برای ابراهیم ﷺ روشن شد او دشمن خداست و هرگز ایمان نمی آورد، دیگر برای او استغفار نکرد و با او قطع رابطه نمود. و از آنجا که مسلمانان از این برنامه ابراهیم و آزر اجمالاً با خبر بودند و ممکن بود همین مطلب بهانه ای شود برای افرادی که با کفار سر و سری برقرار نمایند، قرآن می گوید این استثناء در شرایط خاصی صورت گرفته و وسیله ای برای جلب آزر به ایمان بوده، نه برای اهداف دنیوی؛ چنان که در آیه ۱۱۴ سوره توبه می فرماید: «وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ».

سید مرتضی نیز در این باره می نویسد:

این احتمال نیز وجود دارد که سخن خداوند «إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ» استثناء از اسوه بودن نباشد، بلکه این عبارت استثناء از جمله دوم باشد و آن سخن خداوند «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآؤُا مِنْكُمْ» تا عبارت «وَبَدَا بَيْنُنَا وَبَيْنَكُمْ الْعَدَاوَةُ وَالْبَغْضَاءُ أَبَدًا» است؛ زیرا از آنجا که استغفار

۱. شنیطی، *اضواء البیان*، ج ۸، ص ۲۵۵؛ طبرسی، *مجمع البیان*، ج ۴، ص ۲۷۹؛ مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۲۰، ص ۱۱۷.

۲. طباطبایی، *المیزان*، ج ۱۹، ص ۲۳۱.

۳. دروزه، *التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول*، ج ۹، ص ۲۷۲.

۴. مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۲۴، ص ۳۱.

۵. سبحانی، *منشور جاوید*، ج ۷، ص ۵۱.

ابراهیم علیه السلام برای پدرش بر خلاف آن چیزی بود که در این حکم آمده است، باید استثناء شود؛ وگرنه این اشکال پیش می آید که او (ابراهیم) با پدرش همان گونه در خصومت و انزجار برخورد کرد که با افراد دیگر رفتار می کرد.^۱

محمد عزت دروزه در مخالفت با دیدگاه مفسرانی که اسوه بودن را مستثنی منه عبارت مذکور دانسته است، وی با استناد به ترتیب نزول سوره های ممتحنه و توبه، این نظر را نمی پذیرد. به نظر او استدراک در آیه، استطرادی برای حکایت وعده ابراهیم علیه السلام است؛ زیرا اگر معنای نهی می داد، امکان نداشت پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و مسلمانان برای خویشاوندان مشرکشان استغفار نمایند تا اینکه سوره توبه با لحن عتاب نازل شد و آنان را از این کار نهی نمود. بنابراین، چنین برداشت می شود که مسلمانان تا قبل از نزول سوره توبه، به تأسی از ابراهیم که طبق آیه ۴۷ سوره مریم به عمویش وعده استغفار داده بود، این کار را انجام می دادند.^۲

آیت الله سبحانی معتقد است استثناء در آیه، ناظر به جمله: «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ» است و چون مفاد این جمله به حکم صیغه جمع در فعل «قالوا»، این است که ابراهیم با پیروان خود همگی از قوم خود بیزاری جستند، حتی ابراهیم از عموی خود «آزر» بیزاری جست؛ درحالی که بیزاری ابراهیم به حکم آیه ۴۸ سوره مریم، مربوط به غیر از آزر بود، هرچند بعدها نیز از او تبری جست؛ از این جهت قرآن برای تکمیل بیان حقیقت، نوید ابراهیم علیه السلام به عموی خود را از جمله: «إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ» استثناء می کند و می گوید: ابراهیم و پیروان وی بیزاری گسترده ای انجام دادند؛ جز یک نوع بیزاری که نوید مغفرت ابراهیم علیه السلام به آزر بود که البته آن هم به طور موقت به آزر وعده داده شد و او از این بیزاری به دور ماند؛ هرچند بعدها او نیز مشمول این تبری کلی شد.^۳

عده ای از مفسران اهل سنت مانند: طنطاوی،^۴ شوکانی^۵ و ابوبکر جزائری^۶ هر چند به دلیل هم جنس نبودن وعده استغفار با تبری، به منقطع بودن استثناء تصریح نموده اند؛ اما در تبیین معنای آیه گفته اند در استغفار برای مشرک به ابراهیم تأسی نکنید. دیدگاه این افراد علاوه بر دارا بودن اشکالات وجه قبل مبنی بر مقید نمودن اسوه، خود دارای تناقض است و صدر و ذیل کلامشان با هم در تعارض می باشد؛ زیرا اگر استثناء منقطع باشد، دیگر مستثنی منه آن اسوه نیست؛ پس چرا در معنا، اسوه بودن را مقید نموده اند؟

۱. علم الهدی، تفسیر الشریف المرتضی المسمی ب: نفائس التأویل، ج ۲، ص ۴۱۵.

۲. دروزه، التفسیر الحدیث: ترتیب السور حسب النزول، ج ۹، ص ۲۷۲.

۳. سبحانی، منشور جاوید، ج ۷، ص ۵۱.

۴. طنطاوی، التفسیر الوسیط، ج ۱۴، ص ۳۳۰.

۵. شوکانی، فتح القدیر، ج ۵، ص ۲۵۳.

۶. جزائری، ایسر التفاسیر کلام العلی الکبیر، ج ۵، ص ۳۲۵.

بررسی و نقد

با توجه به ویژگی‌های شخصیتی ابراهیم علیه السلام که در قرآن کریم آمده است و اشکالاتی که در مستثنی‌منه بودن «اسوه» بیان شد؛ همچنین سیره رسول خدا صلی الله علیه و آله که بعد از نزول آیه هم برای خویشان مشرکشان استغفار و طلب هدایت می‌کردند، منقطع بودن استثناء برتری دارد؛ اما مستثنی‌منه گرفتن «تبری» از جهاتی دارای اشکال است:

اول اینکه مستثنی‌منه بودن تبری با سیاق آیه سازگار نیست و در پاسخ این سخن که چون فعل «قالوا» اطلاق دارد، استغفار ابراهیم علیه السلام از آن استثنا شده است،^۱ باید گفت: دقیقاً اشکال همین‌جاست که عبارت: «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ» در قول ابراهیم و همراهانش اطلاق و عمومیت دارد؛ یعنی همگی تبری جستند و ادامه آیه، علت تبری را بیان می‌کند که «وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» است؛ بنابراین مادامی که شرط «وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ»؛ یعنی شرک قطعی محقق شده باشد، تبری از ضمیر در «منکم» هم قطعی است و ابراهیم علیه السلام در این حالت با هیچ‌یک از همراهانش فرقی ندارد؛ چنان‌که همراهان او هم در استغفار نمودن برای مشرکان، درحالی‌که شرط (شرک قطعی) محقق نشده باشد، با ابراهیم علیه السلام تفاوتی ندارند؛ به بیان دیگر اگر تبری به دلیل شرک باشد، استثناء‌بردار نیست و ابراهیم علیه السلام با دیگران تفاوتی ندارد و باید برائت خویش را اعلام نماید و اگر تبری نجوید با عصمت او منافات خواهد داشت؛ اما اگر شرط عدم هدایت؛ یعنی شرک قطعی محقق نشده باشد، تبری صحیح نیست و نه تنها ابراهیم علیه السلام، که بقیه مؤمنان نیز باید برای هدایت گنهکاران و جلب آنان به سمت ایمان تلاش نمایند.

در نقد سخن دروزه نیز باید گفت: سیاق آیه چهارم، بلکه کل سوره ممتحنه در مورد تبری و قطع ارتباط با مشرکان است و چنان‌که ذکر شد، دلیل عدم استغفار؛ یعنی شرک، از خود آیه به دست می‌آید. علت استغفار پیامبر و مسلمانان بعد از نزول سوره ممتحنه، عدم نزول سوره توبه نبود؛ بلکه به دلیل عدم تحقق شرط مذکور در آیه؛ یعنی شرک قطعی بود. از سوی دیگر، حتی آیات ۱۱۳ و ۱۱۴ سوره توبه هم بر نهی مطلق استغفار دلالت ندارد و چنان‌که در خود آیه بیان شده است، شرط عدم استغفار، جمله «مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ» است؛ یعنی خداوند هیچ‌گاه استغفار برای کسانی را که احتمال هدایتشان وجود دارد، نهی نکرد و این نوع استغفار حتی بعد از نزول آیات سوره توبه نیز جایز است.

بر این اساس، آیه چهارم سوره ممتحنه از تبری جازم ابراهیم علیه السلام و همراهانش خبر می‌دهد و هیچ استثنائی در این مورد وجود ندارد؛ زیرا چنان‌که در آیه آمده است، شرط تبری؛ یعنی شرک قطعی، محقق شده است و مستثنی‌منه استغفار ابراهیم، چنان‌که در ادامه خواهیم گفت چیز دیگری غیر از مطلق تبری جستن است.

۱. سبحانی، منشور جاوید، ج ۷، ص ۵۱.

وجه برگزیده: جمله معترضه و استثناء از زمان تبری جستن

چنان که گذشت از میان مفسران معاصر، ابن عاشور^۱ و جوادی آملی^۲ به دلیل هم‌جنس نبودن وعده استغفار با تبری، در منقطع دانستن استثناء با گروه دوم هم‌عقیده‌اند؛ اما عبارت: «إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ» را جمله معترضه و مستثنی‌منه آن را «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ» می‌دانند. با توجه به ظرف زمان بودن «اذ»، تفاوت این وجه با وجه دوم این است که در وجه دوم مطلق تبری به‌عنوان مستثنی‌منه معرفی می‌شود؛ اما در این وجه، «زمان تبری» مستثنی‌منه می‌باشد؛ بدین معنا که آیه، به زمان تبری ابراهیم علیه السلام و همراهانش اشاره دارد و استغفار ابراهیم علیه السلام برای عمویش را به‌صورت جمله معترضه بیان کرده تا نشان دهد این دو رفتار ابراهیم علیه السلام مربوط به یک مقطع زمانی نیست؛ زیرا با توجه به آیه ۱۱۴ سوره توبه «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ»، ارتباط ابراهیم با عمویش شامل دو مرحله است؛ یکی زمانی که هنوز به ایمان او امید داشت و برای جذب و هدایتش به او وعده استغفار داد و مرحله بعد، زمانی که از ایمان او قطع امید نمود و برایش آشکار شد که او دشمن خداست و از او تبری جست.

ادله ترجیحی

با توجه به مطالبی که در بررسی و نقد دو وجه نخست بیان شد، اولاً متصل بودن استثناء، رد و منقطع بودن آن مورد پذیرش قرار گرفت. همچنین با وجود اطلاق آیه در تبری جستن ابراهیم علیه السلام و همراهانش به دلیل شرک قومشان و استثناء‌بردار نبودن تبری در صورت قطعیت یافتن شرک، مستثنی‌منه بودن تبری صحیح نیست و وجه سوم؛ یعنی استثناء از زمان تبری جستن، صحیح‌تر به‌نظر می‌رسد. در تأیید وجه سوم، علاوه بر دلایل پیش‌گفته که به‌صورت نقد بیان شد، توجه به نکات زیر نیز بایسته است:

یک. اشاره به زمان تبری که با ظرف زمان «اذ» در آیه چهارم سوره ممتحنه بیان شده، در آیه ۱۱۴ سوره توبه نیز آمده است: «وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ». دو حرف «فاء» و «لما» در آیه بیانگر این نکته است که در واقع برخورد ابراهیم با آزر دو مرحله دارد: یک‌بار هنگامی که برای ابراهیم تبیین بر شرک آزر حاصل نشده بود و به طرق مختلف او را به توحید دعوت می‌نمود؛ گاهی با بیان ادله عقلی و جدال احسن و گاهی هم با وعده استغفار به او. یک‌بار هم، پس از اصرار آزر بر کفر و یقین نمودن ابراهیم علیه السلام به دشمنی وی با خداست که از او تبری جست. بر این اساس، می‌توان گفت ابتدای آیه چهارم سوره ممتحنه؛ یعنی جمله «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَآءُ مِنْكُمْ»، ناظر

۱. ابن عاشور، *التحریر و التنویر*، ج ۲۸، ص ۱۴۵.

۲. جوادی آملی، *درس تفسیر*، ۹۶/۱۲/۱۲.

به مرحله دوم؛ یعنی بعد از تبیین بر شرک، و عبارت استثناء، بیانگر زمان قبل از آن است؛ به عبارت دیگر، زمان‌دار بودن تبری بسیار اهمیت دارد؛ چرا که قبل از تبیین و قطعیت یافتن شرک افراد، تبری جستن جایز نیست و ابراهیم علیه السلام وظیفه دارد کافران را به یکتاپرستی دعوت نماید و نباید دست از تلاش برای هدایت آنان بردارد و این مسئله ارتباطی به روابط خویشاوندی ندارد؛ چنان‌که در مورد قوم لوط نیز علی‌رغم گناه بزرگشان، با خداوند سخن گفت و امید آمزش و رفع عذاب از آنان را داشت؛ تلاشی که خداوند آن را رد کرد و با بیان حتمی شدن عذاب این قوم، ابراهیم علیه السلام را از اصرار بر درخواست آمزش آنان منصرف نمود.^۱ در مورد سایر انبیا نیز باید گفت با توجه به اینکه رسالت همه انبیا هدایت انسان‌ها به مسیر توحید است، آیه ۱۱۴ سوره توبه «وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدَهَا إِيَّاهُ» عمومیت دارد و ابراهیم علیه السلام یا هر نبی دیگری می‌تواند برای کفر ظاهری، استغفار و طلب هدایت نماید و تا زمان وعده داده شده (مهلت آزمون و امتحان و قبل از اتمام زمان و تحقق عذاب) برای هدایت قومش تلاش نماید. همچنین به دلیل اینکه قرآن برای همه زمان‌ها نازل شده و مانند خورشید و ماه در جریان است،^۲ سایر مؤمنان نیز در مقابل اصلاح جامعه مسئول‌اند و از آنجا که ایمان مایه حیات است^۳ و اگر کسی یک نفر را هدایت کند، گویی همه انسان‌ها را زنده کرده است،^۴ همه مؤمنان نیز مشمول عمومیت آیه هستند و در استغفار برای کافران با ابراهیم علیه السلام فرقی ندارند و با تأسی از ایشان نباید دست از تلاش برای هدایت کافران بردارند؛ اما اگر با وجود همه تلاش‌ها، کافر بر عناد خویش و دشمنی با خداوند اصرار ورزد و برای انسان قطعی شود که او قابل هدایت نیست، تبری لازم است و در این مسئله، ابراهیم علیه السلام نیز با دیگران تفاوتی ندارد و باید از کافر و دشمن خدا تبری جوید و استثنایی در کار نیست و نمی‌توان «تبری» را مستثنی‌منه دانست.

دو. در آیه مورد بحث، استغفار ابراهیم علیه السلام به صورت جمله معترضه آمده است تا این شبهه را برطرف نماید که قرابت با کفار نباید مانع تبری شود و استغفار ابراهیم برای کفار، مربوط به زمان دیگری است و ارتباطی به تبری قطعی او ندارد. بنا به تصریح مؤلف تفسیر *من هدی القرآن*، علت اینکه وحی، این قسمت از زندگی ابراهیم علیه السلام را استثنا کرده است، جلب نمودن توجهات به آن است؛ برای اینکه فهم اشتباه این بخش آیه و ماجرای ابراهیم علیه السلام موجب کشیده شدن مؤمنان به راه‌های اشتباه در ارتباط با دشمنان خدا و مجوزی برای دوستی با آنان نشود؛ زیرا ابراهیم زمانی به عمویش وعده استغفار داد و برای

۱. هود / ۷۶ - ۷۴.

۲. مجلسی، *بحار الانوار*، ج ۳۵، ص ۴۰۴.

۳. انفال / ۲۴.

۴. مائده / ۳۲.

او استغفار کرد که هنوز دشمنی او با خدا برایش آشکار نشده بود؛ او در ظاهر، شرک موروثی داشت؛ اما با دشمنی شخصی با ابراهیم علیه السلام اندک‌اندک به سمت شرک قطعی (شرک عنادورزانه) رفت تا جایی که در گمراهی از حق افتاد و دشمن خدا شد؛ وگرنه استغفار برای مشرکان در هر سطحی ممنوع است؛ حتی برای انبیا.^۱

در قرآن کریم چگونگی مواجهه ابراهیم با پدرش به‌خوبی ترسیم شده است: ابتدا تهدید ابراهیم توسط پدرش به رجم بیان می‌شود و ابراهیم علیه السلام نسبت به آن، این‌گونه واکنش نشان می‌دهد: «قَالَ سَلَامٌ عَلَيْكَ سَأَسْتَغْفِرُكَ رَبِّي إِنَّهُ كَانَ بِي حَفِيًّا».^۲ در سوره شعراء، پس از نقد بت‌پرستی و ستایش خداوند، دعاهایی از زبان ابراهیم علیه السلام جاری می‌شود که در ضمن آن طلب بخشش برای پدر آمده است: «وَاعْفِرْ لِأَبِي إِنَّهُ كَانَ مِنَ الضَّالِّينَ»^۳ و در نهایت بعد از یقین به عدم ایمان وی، از او تبری می‌جوید: «فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ أَنَّهُ عَدُوٌّ لِلَّهِ تَبَرَّأَ مِنْهُ».^۴ در روایتی از امام صادق علیه السلام، ایشان از یکی از اصحابشان می‌پرسند:

مردم در مورد فرموده خداوند: «وَمَا كَانَ اسْتِغْفَارُ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ إِلَّا عَنْ مَوْعِدَةٍ وَعَدْنَاهَا إِيَّاهُ» چه می‌گویند. گفتیم: می‌گویند ابراهیم علیه السلام به پدرش قول داد که برای او طلب آمرزش کند. امام علیه السلام فرمود: نه! چنین نیست. ابراهیم به پدرش وعده داد که اگر او ایمان آورد، پس برای او طلب آمرزش خواهد کرد، پس چون برایش آشکار شد که او دشمن خداست، از او بیزاری (تبری) جست.^۵

از جمع آیات و با توجه به این روایت، می‌توان چنین برداشت نمود که ابراهیم علیه السلام تا زمانی که از ایمان آزر ناامید نشده بود، بر هدایت او اصرار ورزید و یکی از راه‌های جذب وی، وعده استغفار به او بود که اگر توبه کند، با درخواست ابراهیم علیه السلام از خداوند، گناهان گذشته او آمرزیده می‌شود. ابراهیم علیه السلام به وعده‌اش وفا کرد و برای او از خداوند طلب بخشش نمود؛ اما وقتی لجاجت و اصرار آزر در گمراهی را دید، از او براءت جست. توجه به این نکته نیز لازم است که استغفار برای مشرکان، تا زمانی که شرک و کفر آنان قطعی نشده باشد و احتمال هدایت و ره‌یافتگی وجود داشته باشد، جایز، بلکه وظیفه است و پیامبران و سایر مؤمنان، لازم است تمام تلاش خود را برای هدایت و جلب این گروه انجام دهند. البته

۱. مدرسی، من هدی القرآن، ج ۱۰، ص ۴۱۹.

۲. مریم / ۴۷.

۳. شعرا / ۸۶.

۴. توبه / ۱۱۴.

۵. عیاشی، التفسیر، ج ۲، ص ۱۱۴؛ مجلسی، بحار الأنوار، ج ۱۱، ص ۷۷ و ۸۸.

استغفار برای مشرک در صورتی که از گذشته خود پشیمان باشد به حال او سودمند است: «وَلَوْ أَنَّهُمْ إِذْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ جَاءُوكَ فَاسْتَغْفَرُوا اللَّهَ وَاسْتَغْفَرَ لَهُمُ الرَّسُولُ لَوَجَدُوا اللَّهَ تَوَّابًا رَحِيمًا»^۱؛ اما اگر بر گمراهی خویش و دشمنی با خداوند و مؤمنان اصرار داشته باشد، استغفار پیامبر هیچ فایده‌ای برای او ندارد: «اسْتَغْفِرْ لَهُمْ أَوْ لَا تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ إِنْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ سَبْعِينَ مَرَّةً فَلَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ»^۲ و از آنجا که از دیدگاه قرآن ملاک نزدیکی افراد به یکدیگر، ایمان است نه روابط خویشاوندی، در سوره توبه با عتابی شدید، مؤمنان را از استغفار برای مشرکانی که تبیین بر شرک آنان حاصل شده، نهی فرموده است: «مَا كَانَ لِلنَّبِيِّ وَالَّذِينَ آمَنُوا أَنْ يَسْتَغْفِرُوا لِلْمُشْرِكِينَ وَلَوْ كَانُوا أُولَىٰ قُرْبَىٰ مِنْ بَعْدِ مَا تَبَيَّنَ لَهُمْ أَنَّهُمْ أَصْحَابُ الْجَحِيمِ»^۳.

نتیجه

یک. در تعیین مستثنی‌منه فقره: «إِلَّا قَوْلَ إِبْرَاهِيمَ لِأَبِيهِ لَأَسْتَغْفِرَنَّ لَكَ»، سه وجه گفته شد: وجه نخست: استثناء، متصل و مستثنی‌منه، اسوه بودن؛ یعنی از همه افعال ابراهیم علیه السلام الگو بگیرید؛ جز در استغفار برای عمومی کافرش؛ وجه دوم: استثناء، منقطع و مستثنی‌منه، تبری جستن؛ به این معنا که ابراهیم علیه السلام و همراهانش از قومشان تبری جستند؛ جز ابراهیم علیه السلام که به عمویش وعده استغفار داد؛ وجه سوم (برگزیده): استثناء، منقطع، جمله معترضه و مستثنی‌منه، اشاره به زمان تبری جستن؛ یعنی زمان تبری ابراهیم علیه السلام و همراهانش ذکر گردیده و زمان استغفار را به صورت جمله معترضه آورده است تا نشان دهد این دو رفتار ابراهیم علیه السلام مربوط به یک مقطع زمانی نیست.

دو. بر پایه آیه ۱۱۴ سوره توبه، نحوه برخورد ابراهیم علیه السلام با آزر دو مرحله داشته است: مرحله اول مربوط به زمانی بوده است که کفر او برایش قطعی نبود و امید به هدایت وی داشت و به طرق مختلف او را به توحید دعوت می‌کرد؛ گاهی با بیان ادله عقلی و جدال احسن و گاهی هم با وعده استغفار؛ که استثناء در آیه چهارم سوره ممتحنه ناظر به همین مرحله است؛ اما زمانی که اصرار او بر کفر و دشمنی با خدا برایش آشکار شد، از او تبری جست.

سه. تبری جستن ابراهیم علیه السلام از آزر بعد از تبیین قطعی او بر کفر، از اطلاق جمله: «إِذْ قَالُوا لِقَوْمِهِمْ إِنَّا بُرَاءُ مِنْكُمْ وَمِمَّا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ» در آیه چهارم سوره ممتحنه به دست می‌آید. در این موضوع، ابراهیم علیه السلام با دیگران فرقی نمی‌کند و باید از کافر و دشمن خدا تبری جوید و هیچ استثنائی وجود ندارد.

۱. نساء / ۶۴

۲. توبه / ۸۰

۳. توبه / ۱۱۳.

چهار. با توجه به اطلاق آیه ۱۱۴ سوره توبه، تا زمان قطعی نشدن کفر، استغفار برای کافر جایز، بلکه وظیفه پیامبران است و تبری از آنان جایز نیست. البته باید توجه داشت که استغفار برای مشرک در صورتی که از گذشته خود پشیمان باشد، به حال او سودمند است؛ اما اگر بر گمراهی خویش و دشمنی با خداوند و مؤمنان اصرار داشته باشد، استغفار هیچ کس، حتی پیامبران برای او هیچ فایده‌ای را به دنبال ندارد.

پنج. با توجه به اطلاق آیه ۱۱۴ سوره توبه، مؤمنان نیز در استغفار برای مشرکان با ابراهیم علیه السلام فرقی ندارند. از این رو در همین استغفار نیز، ابراهیم علیه السلام برای ما اسوه است و بر اساس آیه ۶ سوره تحریم: «قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا»، نباید افرادی را که دچار لغزش‌اند، به حال خود رها کنیم؛ بلکه لازم است تمام تلاش خود را در جهت اصلاح آنها به کار گیریم؛ اما اگر با وجود همه تلاش‌ها، کافر بر عناد خویش و دشمنی با خداوند اصرار ورزید و برای انسان، تبیین قطعی بر کفر او حاصل شد، تبری لازم است و هیچ نوع ارتباطی، از جمله ارتباط خانوادگی، نباید مانع سرپیچی از فرمان الهی گردد.

منابع و مأخذ

- قرآن کریم.
- ابن شهر آشوب، محمد بن علی (۱۳۶۹ق). *مشابه القرآن و مختلفه*. قم: بیداری.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۹۸۴م). *التحریر و التنویر*، تونس: دار التونسیه للنشر.
- ابن عاشور، محمد طاهر (۱۹۸۴م). *التحریر و التنویر*، تونس: دار التونسیه للنشر.
- ابن عطیه، عبدالحق بن غالب (۱۴۱۳ق). *المحور الوجیز فی تفسیر الکتاب العزیز*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن فارس، ابوالحسین احمد (۱۳۹۹ق). *معجم مقاییس اللغة*. بیروت: دار الفکر.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر (۱۴۱۲ق). *تفسیر القرآن العظیم*. بیروت: دار المعرفة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ق). *لسان العرب*. بیروت: دار الصادر.
- اربلی، علی بن عیسی (۱۳۸۱ق). *کشف الغمه فی معرفه الائمة*. تبریز: بنی هاشمی.
- آلوسی، شهاب‌الدین (۱۴۱۵ق). *روح المعانی*. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ثقفی، ابراهیم بن محمد (۱۴۲۴ق). *الفارقات*. قم: دار الکتب الاسلامی.
- جزائری، ابوبکر (۱۴۲۴ق). *ایسر التفاسیر لکلام العلی الکبیر*. مدینه منوره: مکتبه العلوم و الحکم.

- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۶/۱۲/۱۲ش). *مجموعه سخنرانی*. درس تفسیر.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۰۷ق). *صاحح تاج اللغة و صحاح العربیه*. بیروت: دار العلم.
- حقی بروسوی، اسماعیل (بی تا)، *تفسیر روح البیان*، بیروت: دار الفکر.
- دروزه، محمد عزت (۱۳۸۳ق). *التفسیر الحديث، ترتيب السور حسب النزول*، قاهره: دار احیاء کتب العربیه.
- رازی، ابوالفتوح (۱۳۷۶ش). *روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (۱۴۲۰ق). *مفاتیح الغیب*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ق). *المفردات فی غریب القرآن*. دمشق: دار القلم.
- رشید رضا، محمد (۱۹۹۰م). *المنار*. قاهره: هیئة المصریة العامة.
- زبیدی، مرتضی (۱۴۱۴ق). *تاج العروس من جواهر القاموس*. بیروت: دار الفکر.
- زرکشی، بدرالدین (۱۳۷۶ق). *البرهان فی علوم القرآن*. قاهره: دار احیاء کتب العربیه.
- زمخشری، محمود بن عمرو (۱۴۰۷ق). *الکشاف فی بیان حقایق غوامض التنزیل*. بیروت: دار الکتب العربی،.
- زمخشری، محمود بن عمرو (۱۴۱۹ق). *اساس البلاغه*. بیروت: دار الکتب العلمیه
- سبحانی، جعفر (۱۳۸۳ق). *منشور جاوید*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سبحانی، جعفر (۱۴۲۰ق). *مفاهیم القرآن*. قم: مؤسسه امام صادق علیه السلام.
- سید قطب، ابراهیم (۱۴۱۲ق). *فی ظلال القرآن*. بیروت: دار الشروق.
- سیوطی، جلال الدین (بی تا). *الدر المنثور*. بیروت: دار الفکر.
- شنقیطی، محمد امین (۱۴۱۵ق). *اضواء البیان فی ایضاح القرآن بالقرآن*. بیروت: دار الفکر.
- شوکانی، محمد بن علی (۱۴۱۴ق). *فتح القدير*. بیروت: دار الکلم الطیب.
- صبحی صالح (۱۳۷۴ق). *نهج البلاغه*. قم: مرکز البحوث الاسلامیه.
- صدوق، محمد بن علی (۱۳۹۵ق). *کمال الدین و تمام النعمه*. تهران: اسلامیه.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۵ق). *المیزان فی تفسیر القرآن*. قم: اسماعیلیان.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۱۵ق). *مجمع البیان لعلوم القرآن*. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۲۱ق). *جوامع الجامع*. قم: دفتر انتشارات اسلامی.

- طبری، محمد بن جریر (۱۴۲۰ق). *جامع البیان فی تأویل آی القرآن*. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ق). *مجمع البحرین*. تهران: مرتضوی.
- طنطاوی، محمد سید (۱۹۹۷م). *التفسیر الوسیط*. قاهره: نهضة مصر.
- طوسی، محمد بن حسن (بی تا). *التبیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- علم الهدی، علی بن الحسین (۱۴۲۹ق). *نفائس التأویل*. قم: شرکه الاعلمی.
- عیاشی، محمد بن مسعود (۱۳۸۰ق). *کتاب التفسیر*. تهران: مطبعة العلمية.
- فیض کاشانی، محمد محسن (۱۳۷۴ق). *الصافی فی تفسیر القرآن*. تهران: مکتبة الصدر.
- قرطبی، شمس الدین (۱۳۸۴ق). *الجامع لاحکام القرآن*. قاهره: دار الکتب المصریة.
- مجلسی، محمد باقر (۱۴۰۳ق). *بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار علیهم السلام*. بیروت: مؤسسة الوفاء.
- مدرسی، سید محمد تقی (۱۴۲۹ق). *من هدی القرآن*. بیروت: دار القاری.
- مفید، محمد بن محمد (۱۴۱۳ق). *الارشاد*. قم: کنگره شیخ مفید.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۴ش). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی